

गॅलिलिओ ने घडवून आणलेली क्रांती

डॉ. जयंत नारळीकर

संयुक्त राष्ट्रसंघाने २००९ साल हे खगोल विज्ञानाला समर्पित वर्ष म्हणून घोषित केले आहे. जनमानसात खगोलशास्त्राबद्दल रुची उत्पन्न करावी, वाढवावी याकरिता सर्व देशात विविध मार्गांनी प्रयत्न केले जाणार आहेत. व्याख्याने, रेडिओ-टीव्हीवर कार्यक्रम, प्रदर्शने, तारागणातील खास शो, पुस्तके आणि लेख यांच्या माध्यमांचा यासाठी वापर होईल. पण या सर्व उपद्व्यापासाठी २००९ साल का निवडण्यात आले ? त्यामागचा इतिहास थोडक्यात असा ... चारशे वर्षांपूर्वी म्हणजे १६०९ साली गॅलिलिओने एक असा शोध लावला, ज्यामुळे खगोलशास्त्रात एक क्रांती झाली. काही महिन्यांपूर्वी दुर्बिणीचा शोध लागला होता आणि पृथ्वितलावर त्याचा उपयोग किती महत्वाचा आहे ते दिसून येत होते. एखाद्या सैन्याच्या सेनापतीला दूरस्थ शत्रूच्या गोटातल्या 'गुप्त' हालचाली दुर्बिणीतून पाहता येत. डोंगराळ भागात वाट चुकलेल्या वाटसरूला मार्गी लावायला दुर्बिणी मदत करे, तर याच न्यायाने दूरच्या गोष्टी जवळ आणू पाहणारी दुर्बिणी आकाशस्थ पिंडांचे स्पष्ट दर्शन घडवून आणेल का ?

गॅलिलिओसारख्या इटलीतील भौतिक शास्त्रज्ञाला प्रयोग करायची हौस होती. त्याने सामान्य दुर्बिणीत काही बदल करून तिचे तोंड आकाशाकडे वळवले, तेव्हा १६०९ साल उजाडले होते. दुर्बिणीतून दिसणारे विश्व पाहून गॅलिलिओ चकित झाला. साध्या डोळ्यांनी गुळगुळीत पृष्ठभागाचा वाटणारा चंद्र उंच सखल डोंगर व विवरे यांनी व्याप्त दिसत होता, तसेच सूर्याच्या प्रकाशित पृष्ठभागावर त्याला चकक काळे डाग दिसले आणि एक असाच अनपेक्षित शोध दुर्बिणीने लावला तो म्हणजे गुरु ग्रहाभोवती फिरणाऱ्या चंद्रांचा ! दुर्बिणीच्या या वापराने जनमानसात संभ्रम निर्माण झाला, त्यातून दिसते ते खरोखर तसे असते का? देवाने सृष्टीची निर्मिती निर्दोष स्वरूपात केली असताना चंद्राचा चेहरा 'खप्पड' कसा आणि सूर्यावर डाग कसे ? आणि सर्व विश्व पृथ्वीभोवती फिरते असे मानणाऱ्या समाजाला गुरुभोवती चार चंद्र फिरतात हे कसे

पटावे ? त्यामुळे तत्कालीन समाजधुरीणांन्नी आणि धर्ममार्तंडांनी दुर्बिणीतून दिसणारे वास्तव नसून मायाजाल आहे, असा फतवा काढला. पण वैज्ञानिक सत्य अखेर मान्य करावेच लागते. गॅलिलिओची दुर्बिणी विश्वाच्या वेधांची आजची उपकरणे पाहता लहानशी वाटते, पण ४०० वर्षांपूर्वी तिने केलेले मार्गदर्शन अमोल होते.

१६०९ साली गॅलिलिओने दुर्बिणीचा आकाशदर्शनासाठी वापर करून खगोल वेधात क्रांती घडवून आणली. त्याची आठवण म्हणून आज चारशे वर्षांनंतर, आपण २००९ साल हे खगोल विज्ञानाला वाहिलेले वर्ष म्हणून साजरे करतो.

दुर्बिणीचा वापर हा गॅलिलिओच्या प्रयोगांवर भर देण्याच्या प्रवृत्तीचा एक नमुना ! त्याकाळी तत्ववेत्ते शाब्दिक वादांत अडकून पडायचे तर गॅलिलिओ 'केवळ शाब्दिक चर्चा सोडा आणि प्रत्यक्ष पुरावा पहा' असे म्हणून वादाचा निकाल, योग्य प्रयोग करून, ठरवीत असे. 'पुराव्याशिवाय विधान करू नये' ह्या मताचा तो कट्टर समर्थक होता.

कोपर्निकसच्या कार्याने त्याकाळी लोकप्रिय असलेल्या 'पृथ्वीकेंद्रित सिद्धांताला' धक्का बसला होता. त्यानंतर जवळजवळ शतक उलटले तेव्हा गॅलिलिओने कोपर्निकसचा पाठपुरावा करायला सुरवात केली. पृथ्वी स्थिर असून सूर्य आणि इतर खगोलीय पिंड तिच्या भोवती फिरतात हा समज म्हणजे पृथ्वीकेंद्रित सिद्धांत. तर कोपर्निकसच्या मते अंतराळात इतर ताऱ्यांच्या पार्श्वभूमीवर सूर्य स्थिर असून पृथ्वीसकट इतर ग्रह, उपग्रह आदी त्याच्या भोवती फिरतात.

जेव्हा गॅलिलिओने कोपर्निकसचे समर्थन केले तेव्हा धर्ममार्तंडांनी त्यावर आक्षेप घेतला. पृथ्वीकेंद्रित सिद्धांताला धार्मिक समर्थन होते तर सूर्यकेंद्रित सिद्धांताच्या प्रचारावर बंदी होती. ही बंदी न जुमानल्यामुळे गॅलिलिओवर धार्मिक खटला (इन्क्विजिशन) भरण्यात आला. खटल्यादरम्यान त्याला विचारण्यात आले, "पृथ्वी जर फिरतेय तर तिच्या गतीचा पुरावा

कोणता ?” ह्यावर गॅलिलिओने दिलेले उत्तर चुकीचे होते ! तो म्हणाला की समुद्राला भरती-ओहोटी येते कारण फिरणाऱ्या पृथ्वीवर तो हेंदकाळतो. वास्तविक भरती ओहोटीचे कारण चंद्र-सूर्याचे गुरुत्वाकर्षण हे आहे. पण गुरुत्वाकर्षणाचा नियम मांडला जाऊन प्रस्थापित व्हायला अजून काही दशकांचा अवधी होता. मात्र धर्ममार्तडांना गॅलिलिओच्या स्पष्टीकरणात मुळातच रस नसल्याने त्यांनी त्याच्या विधानांकडे दुर्लक्ष केले.

मग पृथ्वी फिरते, सूर्य स्थिर असतो हे कसे सिद्ध करायचे ? त्याचे दोन पुरावे आज उपलब्ध आहेत. पृथ्वी सूर्याभोवती फिरत असेल तर आज आणि सहा महिन्यांनी तिची अंतराळातली जागा बदलेल. त्याचप्रमाणे तिच्या गतीची दिशा पण उलटी होईल. या दोनही कारणांमुळे सभोवतालच्या तारामंडलातल्या ताऱ्यांची दिशा बदलते. जर पृथ्वी स्थिर असेल तर हे परिणाम शून्य असतील. गॅलिलिओच्या काळात दिशेतला

सूक्ष्म बदल मापणे शक्य नव्हते. पण अठराव्या आणि एकोणिसाव्या शतकांत हे परिणाम मोजणे शक्य झाले... आणि ते शून्य नव्हते ! म्हणजे पृथ्वी खरोखर फिरते आहे हे सिद्ध झाले.

□□□

डॉ. जयंत नारळीकर
आयुका, पुणे विद्यापीठ परिसर
पुणे - ४११ ००७

